

АНТИЧНА ФІЛОСОФІЯ

Віталій Терлецький

ТО ПРОТЕРОН. ДО ПЕРЕДІСТОРІЇ ПОНЯТТЯ А PRIORI

Habet sua fata notiones – так можна було б парафразувати відому сентенцію римського граматака в контексті розвідки, присвяченої висвітленню передісторії одного філософського поняття. Справді-бо, хоча у сучасній філософії поняття а рїогї нерозривно пов'язане й постійно асоціюється з філософією Канта, в якій воно має значення пізнання «незалежно від досвіду»; хоча в юриспруденції термін а рїогї переважно вживається в контексті «аргументувати а рїогї», позначаючи знання про певні факти, здобуте на підставі необхідного висновку з інших фактів; зрештою, хоча у звичайному слововжитку при цьому мається на увазі яесь «наперед» або «заздалегідь» сформульоване твердження, що припускає певну очевидність і безсумнівність того, про що йдеться, – все ж сьогодні ми можемо підставно стверджувати, що всі такі способи вжитку історично зумовлені та закорінені в грецькому ґрунті.

Щоправда, різноманітні фахові довідникові видання здебільшого оминають питання про походження розглядуваного поняття, а задовольняються констатацією його вжитку в сенсі незалежного від досвіду знання, вжитку, що експліцитно започаткований лише в раціоналістичній філософії Нового часу. Стан справ виглядає так, немовби цим поняттям не послуговувалися в філософії й науці перед епохою Декарта і Ляйбніца [ФЭС, 1989: с. 35; НФЭ, 2010: с. 151; Lalande, 1997: p. 73–74]. Утім, Фридрих Адольф Тренделенбург, Карл Прантль, Рудольф Ойкен та інші дослідники ще в ХІХ ст. переконливо продемонстрували, що а рїогї, вперше термінологічно зафіксоване, мабуть, Альбертом Саксонським (са 1316–1390) у його коментарі на «Другу аналітику» Аристотеля, за своїм поняттєвим змістом відсилає до Стагиритового *tò próteron* [Trendelenburg, 1836: p. 63–64; Prantl, 1870: S. 78; Eucken, 1879: S. 69–70, 133–135].

У пропонованій статті буде показано, що в Аристотелевому трактуванні *tò próteron* вже вимальовуються типові для наступних підходів способи експлікації поняття а рїогї, що дає підстави вбачати в ньому не лише суто мовного попередника латинського «а рїогї», а й прототип для більшості класичних і сучасних версій тлумачення цього поняття.

Насамперед доречно вказати на своєрідність слова *tò próteron*. Воно є субстантивацією середнього роду вживаного лише в компаративній і суперлятивній формах прикметникового прислівника *próteros*. Зважаючи на таку мовну особливість, його

© В. Терлецький, 2013

не просто відтворити українською мовою, але варіант «передше», на нашу думку, влучно його відтворює, зберігаючи подібність за ступенюванням і родом [Рудницький, 1982: с. 897].

Певна річ, Аристотель не був творцем цього слова, широко вживаного в тодішній літературі, науці й філософії. Утім, мабуть, Стагирит уперше зміг артикулювати різні способи слововжитку τὸ πρότερον, що були тоді поширеними, причому більша частина його значень цілком відповідають звичайному мововжитку. Прикметно, що саме в такій артикуляції поступово викристалізуються релевантні для філософії розрізнення. Добре відомо, що при дослідженні базових понять і термінів філософії Аристотель виходить із фактичної багатоманітності слововжитку й намагається ретельно розмежовувати передбачені нею різні значення й способи. Зрозуміло, що таке прагнення не в останню чергу було вмотивоване й тим, щоб за змогою знайти його певний сенс, дошукатися того початкового єдиного джерела, на підставі якого можна тлумачити всяке розмаїття й відмінність. Така дослідницька настанова, чийм яскравим виразником є ціла книга Δ «Метафізики», характерна і для опрацювання τὸ πρότερον.

У corpus Aristotelicum ми маємо чимало пасажів і фрагментів, присвячених розгляду і з'ясуванню значення досить поширеного в грецькій мові слова τὸ πρότερον [Bonitz, 1870: р. 652a 3–654a 18]¹. Найбільш релевантними все ж залишаються три пасажі, в яких тематично йдеться про τὸ πρότερον: глава 11 п'ятої книги «Метафізики» (Met. V 11, 1018b 9–1019a 14), глава 12 «Категорій» (Cat. 12, 14a 36–14b 23) і певні пасажі з глави 2 першої книги «Другої аналітики» (Anal. post. A 2, 71b 33–72a 7). Саме вони й становитимуть передусім текстуральну основу цієї розвідки, а решта місць притягуватиметься лише для їх експлікації. При цьому питання про достеменність і час написання окремих творів Стагирита ми залишаємо відкритим.

Спершу варто виокремити низку значень «передшого», яку можна назвати *природним* розумінням τὸ πρότερον, і то в подвійному сенсі слова: воно виявляє себе в сфері природи, в царині «фюсиса», й водночас воно цілком «природне» для сприйняття будь-якої людини в її «природній настанові». Мається на увазі передування згідно з різними чинниками природного світу, тобто або «за часом», або «за місцем», або «згідно з рухом», або «згідно зі силою-спроможністю (κατὰ δύναμιν), або «за порядком». До цієї ж групи належить і таке питома для грецького світосприйняття положення, що «ліпшим і шанованішим» є «передше за природою».

Як правило, Аристотель розпочинає міркувати про «передше» виходячи саме з цього «природного» розуміння, позаяк таке починання добре пасує до його настанови, відповідно до якої будь-яке пізнання бере свій початок у чуттєвому сприйнятті та спрямоване на одиничне суще. При цьому він щораз пояснює кожне з виокремлених значень τὸ πρότερον завдяки прикладам. Скажімо, «передше за часом» (κατὰ χρόνον) є те, що «старіше й давніше», бо «часу збігло більше». Втім з'ясовується, що це твердження істинне лише стосовно минулого, тож для кваліфікації чогось як «передшого за часом» вагомий вибір перспективи. Якщо за вихідний пункт брати минулі події, то «передше» – це те, що віддаленіше від теперішнього моменту (Троянська війна [XII ст.] передувала чи «була передшою» Персидській війні [VI–V ст.]). Однак якщо за початок брати майбутні події, то «передше» – це те, що ближче до сучасності. Отже, «передше за часом» відносно минулого буде віддаленіше від теперішнього, а

¹ Утім, дехто із сучасних дослідників вважає, що наведені Германом Боніцем досі не є вичерпними [Deninger, 1961: S. 42].

відносно майбутнього – ближче до теперішнього [Aristoteles, Cat. 12, 14a 26–30; Met. V 11, 1018b 15–20].

Докладніше не зупиняючись на унаочненні інших характеристик цієї групи значень *tò próteron*, доречно наголосити на двох істотних моментах. З одного боку, Стагирит розпочинає виклад так званого «природного розуміння» з вельми показового звороту: «... в кожному роді є певне перше і певний початок» (*tinòs prótoy kai archês*) [Aristoteles, Met. V 11, 1018b 10], і саме з огляду на наближеність, безпосередність й інші відношення до такого «першого» й «початку» далі здійснюється експлікація цієї групи значень «передшого». При цьому вже тут варто наголосити на суттєвому зв'язку між *tò próteron* і «першим» (*prôtôn qua arché*). З іншого боку, приписуючи згадані вище характеристики «передшого» (за часом, за місцем тощо) будь-якому суццюму, цілком «земним речам», Стагирит тим самим визнає пріоритет за одиничним суццим. Окрема річ, яка займає якесь місце в просторово-часовому порядку, певним чином пов'язана з іншими речами, перебуває в русі тощо, постає тією інстанцією, яка перебирає на себе подібний *prîus* [Deninger, 1961: S. 50]. Водночас у цьому також помітна одна структурна риса аристотелівської онтології, яка, безперечно, корелює з тематизацією «передшого», а саме – взаємовідношення між одиничним суццим і порядком, в якому воно перебуває – риса, яка мала неабияке значення для наступної філософії аж до Канта і Гегеля [Henrich, 1982: S. 192–193].

Інше значення має *tò próteron* у відомому Аристотелевому розмежуванні «передшого за природою» і «передшого для нас», суть якого полягає в існуванні різниці між тим, яким є суще саме по собі (безвідносно й безумовно), і тим, як воно виявляє себе людині. Одне з найчіткіших формулювань цієї дистинкції подано на початку «Другої аналітики»: «Передше (*tà prótera*) і пізнаванніше існують у подвійний спосіб; адже не те ж саме передше за природою і передше для нас, як і не те ж саме пізнаванніше <за природою> і пізнаванне для нас. Під передшим і пізнаванням для нас я розумію ближче до чуттєвого сприйняття, а під передшим і пізнаванням цілковито (*haplôs*) – віддаленіше від нього. Найвіддаленішим від нього здебільшого є загальне, а ближче всього є одиничне, й обидва вони протилежні одне одному» [Aristoteles, Anal. post. I 2, 71b 33–72a 5].

Отже, «передшим для нас» постає одиничне й окреме суще, що його ми спочатку сприймаємо чуттями, скажімо, ось ця річ, книжка, що лежить на письмовому столі. Натомість «передшим за природою» є певне загальне, хоч би як воно було зрозуміле докладніше. В інших творах філософ або просто відтворює цю ж думку (інколи у видозміненій формі), або ж послуговується нею там, де йдеться про виклад початкових засад і принципів науки, а також про їх вивчення й засвоєння [Aristoteles, Phys. I 1, 184a 16 sqq.; Met. V 11, 1018b 30 sqq.; Top. VI 4, 141b 3–15. Met. VII 3, 1029b 3–14; EN. I 2, 1095b 2 sq.].

Показово, що розглядуване розмежування, як правило, з'являється тоді, коли мова йде про пізнання суццюго. Невипадково також, що *tò próteron* часто-густо супроводжують інші характеристики пізнання: «пізнаванніше» або «відоміше» (*tò gnôrimóteron*), «явне», «ясніше» або «зрозуміліше» (*tò saphestéron*), які так само виявляються двоїстими – «за природою» і «для нас».

У схожому епістемічному контексті Аристотель твердить в одному місці «Метафізики» про «передше за пізнанням» (*gnôsei próteron*) і «передше цілковито» (*haplôs próteron*) [Aristoteles, Met. V 11, 1018b 30–31]. «Передше за пізнанням» своєю

чергою далі розкривається в подвійний спосіб: як «передше для розуму» та як «передше для чуття». Весь цей пасаж, як і наведене вище місце з «Другої аналітики», дає зрозуміти, що «для нас» (*pròs hemàs*) має подвійну перспективу: в значенні «для чуттєвого сприйняття» передшим для нас завжди буде одиничне, індивідуальне суще (*tà hékasta*), а «для розуму» передшим для нас є певне загальне (*tà kathóloy*). Але і випадкове (*tò symbebékós*) буде для осягнення розуму передшим, ніж ціле, бо осягнення розуму не може бути одним цілим без відповідної частини, на кшталт того, як освічене не може бути без того, щоб була освічена людина [Aristoteles, *Met.* V 11, 1018b 34–38]. Утім, як все-таки співвідносяться «передше за пізнанням» і «передше за природою»?

Здається, Аристотель схиляється до ідентифікації «передшого за пізнанням» із «передшим за природою», в чому нас упевнює один пасаж, де прямо стверджується: «...передше за пізнанням є немов і передше цілковито» (... *tò tēi gnōsei próteron hōs kai haplōs próteron*) [Aristoteles, *Met.* V 11, 1018b 30–31]. Тож мимоволі напрошується така схема: «передше за пізнанням», диференційоване на «передше для чуття» (чий корелят одиничне) і «передше для розуму» (чий корелят загальне), постає «передшим за природою» чи «передшим цілковито» в тій мірі, в якій у ньому дедалі менша чуттєва складова й дедалі більша (максимальна) раціональна складова, яка й має справу саме із загальним.

Аристотель неодноразово описує наукове пізнання (дослідження й навчання) як шлях від «більш ясного й пізнаного для нас до більш ясного й пізнаваного за природою» [Aristoteles, *Phys.* I 1, 184a 16sq; *Met.* VII 3, 1029b 3–14; *De anima* II 2, 413a 11–12]. Однак це суще, з якого повинно розпочинатися пізнання, зовсім не має бути одиничним як таким. Здебільшого стається якраз навпаки. Перше-ліпше суще ми сприймаємо загалом, схоплюємо невиразно й нечітко, *не як ось це* суще. Спершу воно сприймається нами в його цілості та загальності, й тільки згодом ми розкладаємо його на елементи, виокремлюємо на тлі взаємозв'язку з іншим суцям як саме ось це одиничне, яке є тут, має такі властивості, таким чином взаємодіє тощо. Опис цього шляху пізнання подано на початку «Фізики»: «Але для нас ясні й явні передусім речі вкупі, <...> тому треба йти від речей, що сприймаються загалом, до їхніх одиничних складників. Адже ціле схоплюється чуттями, а загальне є певне ціле, бо загальне охоплює множину немов частини» [Aristoteles, *Phys.* I 1, 184a 21–26]. Зважаючи на таку тезу досить проблематично співвіднести одиничне з «передшим для чуття», а загальне – з «передшим для розуму», бо виявляється, що загальне вже якось присутнє в одиничному й прямо приступне для чуттів. Схема «передше для нас» є одиничне, а «передше цілковито» чи «за природою» – це загальне, насправді спрощує стан справ [Kappes, 1894: S. 48].

Якщо перша група значень *tò próteron* становить природний погляд на розмаїття «передшого» в царині «фюсіс», то дистинкція «передшого за природою» і «передшого для нас» постає суттєвою характеристикою співвідношення між порядком буття й порядком пізнання. До цієї дистинкції тісно прилягає теоретико-наукове значення *tò próteron*, яке експліковано при аналізі будови доказових наук.

За Аристотелем кожна доказова (аподейктична) наука неодмінно складається із певних принципів, які постають у ролі її засад і засновків, на які вона спирається й на яких вона тримається. Засновки ці мають задовольняти певним вимогам, а саме: «бути істинними, першими, безпосередніми, більш відомими, передшими (*protéron*)», а також бути причинами виведених із них висновків [Aristoteles, *Anal.*

post. I 2, 71b 20–22]. Якщо не зважати на істинність, то інші п'ять характеристик подібних принципів так чи так пов'язані з «передшим». Справді-бо, «із перших <засновків>» (ex prōtōn) прямо проступає зв'язок із «першим», який означає недовідність засновків у відповідному доведенні, й це тільки підсилюється вказівкою на тотожність «першого» й «початку» [Aristoteles, Anal. post. I 2, 71b 26–28, 72a 5–7]. Отже, засновок передує в доказових науках тому, що вибудовується на них. Те, що початок доказу є безпосередній (ámesos), так само засвідчує момент передування, бо йому «не передує жоден інший» засновок [Aristoteles, Anal. post. I 2, 72a 7–8]. Формулювання «більш відомі» (gnōrimótera) або «перед-відомі» (progignōskómēna), що вочевидь корелятивні, пояснюються в подвійний спосіб: 1) як розуміння значення засновків, тобто усвідомлення того, про що йдеться у визначенні або позначенні ними; 2) як знання про існування засновків [Aristoteles, Anal. post. I 2, 71b 33 – 72a 5]. Тут теж досить недвозначно сказано про передування обох цих рис засновків тому, що виводиться із таких засад. Сюди ж долучається вимога більшої вірогідності засновків порівняно з висновками [Aristoteles, Anal. post. I 2, 72a 25 sq.]. Нарешті, «причини» (aitia) не меншою мірою постають питомою ознакою засновків, бо пізнання речі є нічим іншим, як знанням причини, через яку річ існує, тож причини засновків передують тому, що стає пізнаним завдяки висновкам [Aristoteles, Anal. post. I 2, 71b 10–12, 71b 30–31]. А саме «передше», що здебільшого тут стоїть у множині (prōtera), пояснюється за допомогою поняття причини: засновки є «передші» тому, що вони є причинами доказу, який на них ґрунтується [Aristoteles, Anal. post. I 2, 71b 31].

Отже, поняття «передшого», відповідно, «першого», виявляється заголовним поняттям при характеристиці засновків узагалі, бо ідентифікується з початком і причиною доказової науки. При цьому хід думки Стагірита настільки очевидний, наскільки визначальний для всієї наступної науки й філософії: якщо щось ґрунтується на чомусь, то це останнє, як його ґрунт і обґрунтування, необхідно буде передувати тому першому.

При аналізі будови й структурних елементів доказових наук філософ інколи прямо покликається на приклади математичних наук, щоб на прикладі цього досить переконливого різновиду дедуктивного знання унаочнити свій задум аподейктики. Крім того, найвищі принципи науки Аристотель нерідко називає «аксіомами» [Aristoteles, Anal. post. I 2, 71b 20sq; Met. IV 3, 1005a 20]. Якщо ж пригадати, що через якихось півстоліття світ побачать побудовані за аксіоматичним методом «Елементи» Евкліда, які впродовж більш як двох тисячоліть утілюватимуть взірць точного знання як такого, то не дивно, що Аристотелеві міркування про природу перших засновків і засад доказової науки з певного часу вважають філософським випередженням аксіоматики [Scholz, 1930: S. 259–278; Яновская, 1958: с. 65–84; Садовский, 1962: с. 216–218].

Утім, Аристотель виокремлює і докладно трактує інше значення tò prōteron, окреслене ним у такий спосіб: «те, що може бути без іншого, тоді як це інше не може бути без нього» [Aristoteles, Met. V 11, 1019a 3–4]. Схожу думку філософ висловлює й у главі 7 восьмої книги «Фізики», де крім передування за часом і за сутністю, передшим є «...те, без буття (óntos) чого не може існувати інше, тоді як воно може бути без іншого...» [Aristoteles, Phys. VIII 7, 260b 17–18]. При цьому мається на увазі *незалежність* одного суцього від іншого, чие буття зумовлено (спричинено) буттям того першого, себто йдеться про передування згідно з буттям.

Це справді онтологічне значення «передшого» філософ експлікує за допомогою таких понять, як субстрат і сутність (*ousía*). Але в цій перспективі «можливість» і «дійсність» також виявляються *tà prótera*. «За можливістю» половина лінії передує, є «передшою», цілій лінії. Так само «за можливістю» частина передує цілому, частиною якого вона є. Але «за дійсністю» «передшими» постають, відповідно, ціла лінія й ціле, а половина лінії й частина тут уже будуть «наступним» (*tò hýsteron*), бо вони починають справді існувати лише шляхом розкладання цілого (cf. Met. IX, 8). І сутність є «передшим» для певного сущого, бо без неї не можливе буття такого сущого. Зрештою, незалежність буття, як онтологічний вимір *tò próteron*, зафіксована самим Стагиритом на початку викладу даного значення, бо ж йому передують такі зачинові слова: в іншому сенсі «передше» є «за природою і сутністю» [Aristoteles, Met. V 11, 1019a 2–3]. Та й на завершення цього ж пасажу «Метафізики» сказано: «Тож у певному сенсі все сказане про передше й наступне може бути віднесене до цього останнього значення» [Aristoteles, Met. V 11, 1019a 11–12]. Мається на увазі «передше за природою і сутністю», а не потенційне чи актуальне передування, до якого може спонукати контекст розгортання думки. У цьому сенсі Вільям Девід Рос слушно відзначає фундаментальну роль онтологічного значення *tò próteron*, вираженого в тезі «те, що може бути без іншого, тоді як це інше не може бути без нього», до якого «можуть бути зредуковані всі значення (*senses*) передшого» [Aristotle's Metaphysics, 1924: p. 318].

У зв'язку з таким онтологічним тлумаченням *tò próteron*, здається, цілком логічно приписувати йому атрибути, які мають такий самий статус передування. Цей момент сформульовано так: «...передшим [*prótera*] позначаються властивості [*páthē*] передшого». Математичні приклади унаочнюють цю тезу; адже властивість прямизни передує властивості рівності, позаяк перша є властивістю лінії, а друга – площини; лінія ж передша за площину [Aristoteles, Met. V 11, 1019b 37–39]. Звісно, це значення «передшого» вирізняється тією ж «природністю», що властива першій групі значень *tò próteron*, але тут наголос зроблений не на передуванні окремого сущого, а на притаманних йому властивостях і атрибутах.

Іншим значенням «передшого» виявляється «необоротність послідовності буття». Зміст цієї тези можна відтворити так: якщо має місце якась послідовність буття – висловившись сучасною мовою: якщо існує якийсь процес або подія, що має певну спрямованість, – то має бути якась «передше», що постає першим у такій послідовності і зумовлює чи спричинює її. Втім, таке «передше» «не дозволяє оборотної послідовності буття» [*tò mè antistréphon katà tèn toú éinai akolóythēsín*]. Ця думка ілюструється Стагиритом завдяки прикладу з царини математики: «одиниця є «передше» двійки [передує «двійці»], бо якщо є двійка, то прямо впливає, що має місце одиниця; але якщо існує одиниця, то з цього не обов'язково впливатиме, що має місце двійка; а тому від одиниці немає оборотної послідовності буття» [Aristoteles, Cat. 12, 14a 30–34]. Мабуть, ліпше розтлумачити цю думку, послуговуючись іншим прикладом. Взявши за певно спрямовану послідовність буття каузальне відношення між *A* і *B*, де *A* є причиною, а *B* є дією, можна твердити, що *A* постає «передшим» щодо *B*, оскільки існування *B* спричинене наявністю *A*, а тому воно дозволяє оборотну послідовність до *A*. Однак така послідовність від *A* до *B* неприпустима, позаяк буття причини не залежить від існування дії.

Власне, схожим причинним поясненням послуговується й Аристотель, коли показує на прикладах «буття людини» та «істинного твердження про буття людини»,

що саме буття людини зумовлює істинність того твердження, отже оборотна послідовність буття припустима лише від твердження про буття людини до буття людини, однак у жодному разі не навпаки. Філософ спеціально підкреслює, що тільки буття речі є причиною істинності мови про річ, а не навпаки [Aristoteles, Cat. 12, 14b 14–23]. Вочевидь, і в значенні необоротної послідовності буття *to próteron* виявляє передусім онтологічне підґрунтя, а все логічне й пізнавальне немов вибудовується на ньому. Цікаво відзначити, що така характеристика передшого із «Категорій» не має прямого відповідника в «Метафізиці», але, мабуть, включена тут в більш засадничу позицію незалежності буття [Aristoteles, Met. V 11, 1019a 3–4]. У зв'язку з цим не можна не подивуватися твердженню Лео Елдерса, який вважає, що в «Аристотелевій онтології є місце лише для пріоритету в порядку діяльної і цільової причиновості» [Elders, 1971: p. 172]. Як свідчать розглянуті нами тези Аристотеля щодо «передшого», таке судження слабо обґрунтоване.

Таким чином, розглядуване поняття виявляє свою конститутивну функцію при розбудові Стагіритом окремих частин своєї філософії: онтології, епістемології, логіки, теорії науки й навіть певних галузей натурфілософії (наприклад, при визначенні часу як «числа руху згідно з передуючим (*próteron*) і наступним») [Aristoteles, Phys. IV 11, 219b 1–2]. Дуже часто воно також постає об'єднувачою ланкою для таких частин, наприклад, у випадку логіки, епістемології і теорії доказових наук. А проте, складно заперечити той факт, що для Аристотелевої філософії воно не може зіставлятися з такими базовими поняттями, як початок (*arché*), причина або сутність. Тож поняття *to próteron* вимагає певного обґрунтування, тобто інтерпретації у власному контексті філософування Стагірита. Нагальність такої інтерпретації тільки підсилюється, якщо зважити на той факт, що коментатори переважно обмежуються питаннями належної текстуальної кондиції «Метафізики»; зіставленням викладеного тут з іншими творами й пасажами Стагірита; нарешті, консистентності думки автора. Подібний стан справ тільки засвідчують такі поважні коментарі, як Альберта Шwegлера [Schwegler, 1847: Bd. III, S. 219–223] або В.Д. Роса [Aristotle's *Metaphysics*, 1924: P. 316–318]². З іншого боку, навряд чи можна вважати справжньою інтерпретацією розвідку Джона Клері «Аристотель про багатозначність пріоритету», яка хоча й вирізняється сумлінним аналізом усіх релевантних пасажів і, зрештою, доходить висновку про «центральну роль поняття пріоритету» для Аристотелевої метафізики, але не наводить достатніх аргументів на користь такої тези [Cleary, 1988: p. 94].

Здається, цілком природно розглядати взаємозв'язок між *to próteron* і *to prôton*, позаяк обидва слова не лише тісно пов'язані в мові (останнє є суперлятивною формою до *próteros* і вживалося не рідше, ніж розглядувана тут компаративна форма), але й відіграє вагомий роль у філософії Аристотеля. Досить нагадати, що чимало базових понять Стагірита містять у своєму складі саме це слово, наприклад, «перша матерія», «перший рушій» і навіть «перша філософія». Крім того, таке «перше» має засадничий значення при дослідженні «перших початків і причин» сущого. Вище вже зазначалося, що Аристотель інколи ставить знак дорівнює між «початком» (*arché*) і «першим» (*to prôton*) [Aristoteles, Anal. post. I 2, 72a 5–7; Top. IV 1, 121b 9]. Але при експлікації самого поняття «початок» у «Метафізиці» він

² На жаль, оксфордське видання Крістофера Кервена книг Г, Д, Е «Метафізики» (1971) залишилося для нас неприступним.

підкреслює, що спільною ознакою для всього того, що може бути позначене цим поняттям (причина, матерія, форма тощо), якраз і виявляється те, що вони «є перше» [Aristoteles, Met. V 11, 1013a 17–19]. Тож «перше» постає не допоміжним, а заголовним поняттям для характеристики чогось початкового. При цьому показовий той мовний нюанс, що перехід від *tò próteron* не завдає Аристотелю жодних складнощів, а виявляється легким і плинним. У цьому зв'язку Йоганес Гюнтер Денінгер відзначає, що грецький філософ «сам ставить *prōteron* там, де потрібно очікувати *prōteron*», мотивуючи це тим, що «будь-який *prōteron* природно перебуває у відношенні до іншого *prōteron*, і це відношення зрозуміле, бо *prōteron* же є *arché*» [Deninger, 1961: S. 37].

Проілюструвати це твердження можна вказівкою на певні пасажи «Топіки» й «Поетики», де справді мало б стояти *prōteron*, бо йдеться про зіставлення двох протилежних членів [Aristoteles, Top. III 5, 119a 22; Rhet. 24, 1460a 23; cf. Bonitz, 1870: S. 652b 31–33]. Але не менш показове й те, що, відзначивши в книзі Δ одне зі значень передшого (*tò próteron*) як «передшого за природою і сутністю» [Aristoteles, Met. V 11, 1019a 2–3], Аристотель у книзі Ζ, де тематично започатковується дослідження сутності чи субстанції як предмета першої філософії, послідовно говорить про сутність як «перше», а не як «передше», хоча при цьому експліцитно наголошується пріоритет сутності [Aristoteles, Met. Ζ 1, 1028a 32–33]. У сучасних дослідженнях-коментарях робляться спроби інтерпретувати тезу Аристотеля про потрійну першість (*prōteron*) сутності, тобто про те, що сутність є «перше в усіх значеннях» («за визначенням», «за пізнанням» і «за часом»), як консистентну тезу, однак питання про співвідношення «передшого» й «першого» залишається при цьому нетематизованим [Rapp, 1996: S. 34–40].

Утім, витлумачення «передшого» в сенсі «першого» або «найпершого», що ліпше відповідає суперлятивній формі, має неабияке значення для інтерпретації Аристотелевої метафізики. Відомо, що одним із дискусійних питань залишається проблема тлумачення формули «*ὄν ἡὲ ὄν*» як предмета «першої філософії»: чи позначає вона загальне абстрактне поняття, як, здається, стверджується в книгах Γ і Ε і, відповідно, йдеться про *metaphysica generalis*, чи мається на увазі якась конкретна буттєва сфера, що дає підстави вбачати в програмі Аристотеля певний прототип *metaphysica specialis*? Не менш відомо, що текстуральна база «Метафізики» далека від будь-якої однозначності, тож можливі аргументи на користь як однієї, так і іншої позиції. Не зупиняючись на цій комплексній проблемі як такій, у контексті нашої розвідки є сенс стисло вказати на визначальну функцію *tò prōteron* для того способу прочитання «Метафізики», що схиляється до ототожнення її з теологією.

На думку Філіпа Мерлана, одного з чільних провідників такої версії тлумачення, Аристотелева метафізика є наукою про «сущє як сущє» й водночас вона є не чим іншим, як теологією, вченням про божественне. В своїй інтерпретації дослідник спирається передусім на главу 7 кн. 11 «Метафізики» (Aristoteles, Met. XI 7, 1064a 28 – b 14), почасти на главу 1 кн. 6, а також покликається на авторитет Александра Афродісійського. Мерлан заперечує проти того, щоб розуміти «сущє як сущє» на кшталт абстрактної загальності. Натомість його загальний характер варто розтлумачувати як «перше в ряді трьох сутностей», що передує як «тілесним і змінним» предметам фізики, так і «незмінним і відокремленим» об'єктам математики. Власне, йдеться про загальну присутність «сущого як сущого» як підгрунтя для всього сущого. Для експлікації такої тези пропонується приклад у дусі Аристотеля: «Якщо

геометричні фігури розташовуються в певному ряді зростаючої складності, то трикутник є *перша* (найпростіша) фігура й тому вивчення трикутника було б *найбільш загальним* вивченням фігур» [Merlan, 1969: S. 258]. Отже, предмет першої філософії – це «відокремлена й непорушна сутність» або «перша сутність», яка ідентифікується із божеством.

Крім того, в аргументації Мерлана певну роль відіграє авторитет Александра, в чьому коментарі на «Метафізику» не знайти бодай місця, де «сущє як сущє» є універсальним поняттям. Натомість він розглядає цей предмет за схемою «відношення передше – пізніше». Суть цієї схеми полягає в тому, що при наявності якогось першого члену відношення він з'являтиметься «у послабленій формі в усіх пізніших членах і при цьому буде водночас причиною того, що ці пізніші члени є тим, чим вони є, і через це вони називаються згідно з першим». Якщо ж першим членом постає «сущє», то «всі сущі речі сущі, бо в них наявне перше сущє й тому вони називаються сущими з огляду на це перше сущє; звісно, вони сущі не в той самий спосіб і не в тому самому ступені, що саме перше сущє». Тому метафізика, маючи справу із «властивим сущим», водночас є й «першою», і «загальною», причому загальність тут означає «усюди бути присутнім як причина» [Merlan, 1969: S. 263].

Хоча позиція Ф. Мерлана в багатьох пунктах досить проблематична, особливо з огляду на використаний ним текстуальний базис К 7 і Е 1, а не Г 1–3 як більш достеменно джерело (на це вказав у своїй рецензії Ганс Вагнер [Wagner, 1959: S. 142], однак вона яскраво демонструє те, як можна філософськи продуктивно тлумачити поняття «першого», відповідно, «передшого» при інтерпретації проекту «першої філософії» Стагирита. Втім, можливі й інші підходи до позитивного трактування цього поняття в контексті непростого питання про те, чи є «перша філософія» наукою про «найзагальніші початки й елементи всього сущого», чи вона є «теологією», чи вона, зрештою, поєднує онтологічну й теологічну інтенції. Так, Гюнтер Патціг, обстоюючи тезу, за якою Аристотелева «перша філософія» «*водночас є спеціальною і загальною*» [Patzig, 1960/1961: S. 191], вказує на вагому роль паронімії в аргументації грецького філософа, що означає «висловлюватися відносно [чогось] тождного» (pròs hèn), скажімо, відносно здоров'я [Aristoteles, Met. IV 2, 1003a 33–b 1]. Характерна особливість таких висловлювань полягає в тому, що вони завжди сфокусовані на відповідному «першому» як своїй точці віднесення. Мовиться про сутність як «перше сущє», здоров'я як «перше здоров'я» або дружбу як «першу дружбу» [Aristoteles, EE VII 2, 1236 a 18sq]. Принцип паронімії означає для онтології, що вона є наукою про сутність як «перше сущє» й водночас про сущє решти категорій. Дослідник висуває ту тезу, що онтологія в Аристотеля може тлумачитися як «подвійно паронімічна наука»: спочатку йдеться про «відношення субстанції [тобто, сутності – *В.Т.*] до решти сущого (властивості й відношення)», а потім про «відношення нерухомої і самостійної субстанції Бога до решти субстанцій» [Patzig, 1960/1961: S. 196]. Із такої тези випливає, що «...онтологія саме як онтологія присутньо й переважно мусить бути *теологією*» [Patzig, 1960/1961: S. 197]. При цьому відзначається, що «теологія й онтологія так само паронімічно схрещені одна з одною, як і їхні предмети, перший рушій і сущє як таке, субстанція» [Patzig, 1960/1961: S. 200]. Не відтворюючи усього обсягу аргументації Г. Патціга, усе ж не можна не навести одного вельми влучного спостереження: «Там, де Аристотель у вагомих пасажах вживає вислів «pròton», там у полі зору здебільшого

перебуває описана паронімічна структура, яка має свій предметний фундамент в особливому становищі прикметної частини до цілого». Тому для розуміння думки філософа «систематичну вагомість» мають такі слова, як *prōton*, *kyriōs*, *málista prōteron* [Patzig, 1960/1961: S. 201].

Можна по-різному оцінювати подібні інтерпретації ідеї «першої філософії», вбачаючи в них, скажімо, надмірну її теологізацію, при якій нехтується властиво онтологічне підґрунтя думки Стагирита. Втім, мабуть, не можна заперечувати тієї особливості таких підходів, що вони віддають належне змагальному або «агональному духу», що наскрізь пронизував грецьке життя й світосприйняття [Зайцев, 1985: с. 128–148, 180–190]. Виявляючись майже в усьому – в політиці й приватній сфері, в спорті й у військовій справі, в літературі, науці й філософії, – цей дух по-своєму відбився на розумінні греками того, що означає знати або вміти щось. Готфрид Мартин свого часу дуже вдало зобразив специфіку цього «далекосяжного грецького погляду». Для кожної царини життя вирішальне значення мало щось найліпше як її мірило, й лише знайомство чи засвоєння цього масштабу майстерності забезпечувало опанування відповідної сфери. Наприклад, якщо хтось волів знати, що таке гра на флейті, то він неодмінно мусив звертатися до найліпшого флейтиста, як митця у своїй справі, котрий міг йому пояснити й показати, що означає гра на флейті. Звісно, така настанова не могла не позначитися й на «питанні про буття» або питанні про «сущє як сущє», позаяк воно для греків не могло стосуватися будь-якого довільного сущого, а з необхідністю передбачало звертання до найвищого буття. Тому, як слушно відзначає Г. Мартин, «вчення про буття як буття саме від себе є вченням про найвище буття. Метафізика водночас стає теологією» [Martin, 1974: S. 134–135]. Зрозуміло, що між «найліпшим» і «першим» існує найтісніший зв'язок. З такої перспективи в дещо іншому світлі постає зауважене Аристотелем значення «передшого за природою» як «ліпшого і шанованішого», перетворюючись із «мабуть, найменш слушного» у найбільш вагоміте [Aristoteles, Cat. 12, 14b 4–11]. У кожному разі, агональна риса не була чужосторонньою й для мислення Аристотеля.

Така версія тлумачення *tō prōteron* як *tō proton*, що зосереджується на неодмінній функції останнього поняття для проекту «першої філософії» і опосередковано підкріплюється тезою про агональний характер грецького способу думання, може навіювати думку про слабо вмотивовану редукцію «передшого» до «першого». Чи не варто було б сприймати *tō prōteron* в його феноменологічній даності саме як відносне поняття й витлумачувати, наприклад, як «передший», «простіший», менш визначений і тому загальний», член «початково математизувального ряду залежності» в дусі платонівської Академії. Адже, як вказує Ганс Йоахім Кремер, «цю першість, з якої необхідно впливає загальність, можна зрозуміти лише зі специфічного утворення [математичних – *B.T.*] рядів метафізики елементів [Elementen-Metaphysik] Академії» [Krämer, 1967: S. 350].

З іншого боку, можна вдовольнитися суто методичним розрізненням «передшого для нас» і «передшого за природою», розцінюючи його як таке, що в жодному разі не торкається «порядку буття й порядку пізнання», а обмежене лише «різними формами знання», тобто тим, у який спосіб нам відома певна річ [Wieland, 1960/1961: S. 208]. Звичайно, в такому випадку саме собою усувається питання про єдність сенсу різноманітного вжитку *tō prōteron*, надто питання про онтологічний ґрунт самого поняття. Спектр інших можливих підходів досить широкий. Але при цьому все ж досить нагальною залишається потреба в інтерпретації характеру

передування «першої філософії» і в предметному, і в методичному планах. Адже в обох релевантних пасажах, де йдеться про таке передування, Аристотель приписує їй загальність «через те, що вона є перша» [Aristoteles, Met. E 1, 1026a 30–31: *kathóloy hoútōs hóti prótē*] або «позаяк вона передша» [Aristoteles, Met. XI 7, 1064b 14: *tōi próteran*].

У дослідженні історії поняття a priori сьогодні стало вже майже правилом вбачати його походження в грецьких джерелах [HWPPh, 1971: S. 462–463]. Через опосередкування Боеція, для якого пізнання означало передусім «пізнання на підставі причин», у пізньому Середньовіччі утвердився той погляд, що «пізнання a priori» – це пізнання «із внутрішніх підстав і причин», що самі собою («за природою») передують чи «передші» стосовно певної речі, тоді як «пізнання a posteriori» – таке, що спирається на дії й наслідки, які «пізніші» чи «наступні» за природою, хоча й відоміші нам. Такий, власне, аристотелівський погляд видозмінився у Новий час у тому сенсі, що апріорне пізнання відтепер розглядалося як певне, властиве суб'єктові джерело, а не як своєрідний шлях для досягнення істини. Подібне суб'єктивне забарвлення терміна a priori досить швидко взяло гору завдяки Кантовій філософії [Eucken, 1879: S 69–70].

А проте, надбання Аристотелевої артикуляції *tò próteron* не втратило свої чинності аж до сьогодні. Його ознаки не складно відшукати в «критичній онтології» Ніколая Гартмана, при розбудові якої автор прямо покликається на розрізнення «передшого за природою» і «передшого для нас» і з цього робить висновок, що «нова онтологія», як «пізнання першого самого по собі», повинна бути не «*philosophia prima*», а якраз «*philosophia ultima*» [Hartmann, 1948: S. 34–35]. Але й у «фундаментальній онтології» Мартина Гайдегера, коли йдеться, скажімо, в «Бутті і часі» про висвітлення «апріорного перфекту», Аристотелеве «передше за природою» разом із «*tò tí ên eînai*» відіграють роль експлікативів для досить непростого розгортання думки мислителя [Heidegger, 1977: S. 85]. У багатьох пізніших творах Гайдегер неодноразово звертається до *tò próteron*, намагаючись щораз показати його часовий характер у дусі своєї ідеї фундаментальної онтології. Зрештою, й у сучасному дискурсі вказане розрізнення «передшого за природою» і «передшого для нас» засвідчує свій аргументативний потенціал. Так, Карен Глой відхиляє критичний закид Юргена Габермаса на адресу традиційного метафізичного мислення з його приматом теорії щодо практики й зазначає, що Аристотель, послуговуючись цим розмежуванням «передшого», також визнавав пріоритет практики, коли йшлося про конкретний досвід чи переживання [Aristoteles, Met. I 1–2, 980a 21 – 982b 28]. Позначаючи «різні перспективи», пріоритет теорії не виключає першості практики (життєвіту, комунікації), якщо йдеться про «методичний підхід» до речі [Gloy, 2004, S. 126, 128]. Навіть такі фрагментарні вказівки красномовно переконують у тому, що Аристотель був і досі залишається «вчителем Заходу».

На підставі запропонованої реконструкції Аристотелевого потрактування поняття «передшого» можна зробити кілька обґрунтованих висновків. По-перше, попри багатоманітність значень, це поняття виконує роль об'єднавчої ланки при «методологічному» аналізі структури теоретичних наук (натурфілософія, логіка, епістемологія), де базове значення має розрізнення «передшого за природою» і «передшого для нас». По-друге, низка висловлювань Стагірита, а також «агональна риси» грецького світогляду взагалі, дає право тлумачити «передше» як «перше», а це останнє поняття вважати (в контексті «першої філософії») заголовним для низки

характеристик її предмета або як структурну рису її специфічної будови. По-третє, розгляд інтерпретацій метафізики Аристотеля, які або встановлюють тотожність онтології й теології (унаслідок ідентичності предмета останніх), або ідентифікують їх за допомогою принципу паронімічності «висловлювань відносно одного», переконливо демонструє інтегративну функцію «першого» для структури «першої філософії». По-четверте, Стагиритова диференціація багатоманітності значень *to próteron* не лише *de facto* зумовила появу терміна «*a priori*», а й зберігає свою значущість навіть у сучасному філософському дискурсі.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- Аристотель* Сочинения в 4 тт. / Под ред. В.Ф. Асмуса, З.Н. Микеладзе, И.Д. Рожанского и др. – М.: Мысль, 1976–1983. – Т. 1–4.
- Зайцев А.И.* Культурный переворот в Древней Греции VIII–V вв. до н.э. – Л.: Ленинградский университет, 1985. – 208 с.
- Новая философская энциклопедия: В 4 т. – М.: Мысль, 2010. – Т. 1. – 744 с. [Скорочення: *НФЭ.*]
- Рудницький Я.* Етимологічний словник української мови. – Оттава: Ottawa Press, 1982. – Т. 2. Д–Б. – 1128 с.
- Садовский В.Н.* Аксиоматический метод построения научного знания // Философские вопросы современной формальной логики. – М.: Академия наук СССР, 1962. – С. 215–262.
- Философский энциклопедический словарь / Редкол.: С.С. Аверинцев, Э.А. Араб-Оглы, Л.Ф. Ильичёв и др. – 2-е изд. – М.: Сов. Энциклопедия, 1989. – 815 с. [Скорочення: *ФЭС.*]
- Яновская С. А.* Из истории аксиоматики // Историко-математические исследования. – 1958. – Вып. 11. – С. 63–96.
- A priori / a posteriori, Apriorismus* // *Historisches Wörterbuch zur Philosophie.* Hrsg. von J. Ritter und K. Gründer. – Darmstadt: WBG, 1971. – Bd. I. – S. 462–477. [Скорочення: *HWPh.*]
- Aristotelis Opera.* Ex recensione I. Bekkeri. Editit Academia Regia Borussica. V.: Reimer, 1831–1870. Vol. I–V. [Цитати з творів Аристотеля подаються за сторінками цього авторитетного видання, в якому самі праці філософа вміщені в перших двох томах.]
- Aristotle's Metaphysics.* A revised Text with Introduction and Commentary by W.D. Ross. – Oxford: Clarendon, 1924. – Vol. I. – CLXVI, 366 p.
- Bonitz H.* Index Aristotelicus // *Aristotelis Opera.* Ex recensione I. Bekkeri. Editit Academia Regia Borussica. V.: Reimer, 1870. – Vol. V. – 879 p. [Окрема пагінація для кожного з трьох складників цього тому.]
- Cleary J.J.* Aristotle On the Many Senses of Priority. – Carbondale: Southern Illinois University Press, 1988. – XVI, 136 p.
- Deninger J.G.* «Wahres Sein» in der Philosophie des Aristoteles. – Meisenheim am Glan: Anton Hain, 1961. – 214 S.
- Elders L.* Aristotle's Theology. A Commentary on Book Λ of the Metaphysics. – Assen: Van Gorcum & Comp., 1972. – 309 p.
- Eucken R.* Geschichte der philosophischen Terminologie. – Leipzig: Veit & Comp., 1879. – 226 S.
- Gloy K.* Metaphysik – ein notwendiges oder verzichtbares Projekt? // *Zeitschrift für philosophische Forschung.* – 2004. – Bd. 58. – H. 1. – S. 104–128.
- Hartmann N.* Zur Grundlegung der Ontologie. – 3. Aufl. – Meisenheim am Glan: Anton Hain, 1948. – XX, 322 S.
- Heidegger M.* Sein und Zeit // Heidegger M. Gesamtausgabe. – Frankfurt am Main: Klostermann, 1977. – Bd. 2. – XIV, 583 S.
- Henrich D.* Selbstverhältnisse. – Stuttgart: Reclam jun., 1982. – 212 S.
- Kappes M.* Aristoteles-Lexikon. – Paderborn: Schöningh, 1894. – 71 S.
- Krämer H.J.* Zur geschichtlichen Stellung der aristotelischen Metaphysik // *Kant-Studien.* – 1967. – Bd. 58. – H. 3. – S. 313–354.

- Lalande A.* Vocabulaire technique et critique de la philosophie. 4^e edition. – P.: Quadrige / PUF, 1997. – Vol. I. – XXVIII, 665 p.
- Martin G.* Einleitung in die allgemeine Metaphysik. – Stuttgart: Reclam jun., 1974. – 144 S.
- Merlan Ph.* Metaphysik: Name und Gegenstand [1957] // Metaphysik und Theologie des Aristoteles / Hrsg. von F.-P. Hager. – Darmstadt: WBG, 1969. – S. 251–265.
- Patzig G.* Theologie und Ontologie in der «Metaphysik» des Aristoteles // Kant-Studien. – 1960/1961. – Bd. 52. – H. 2. – S. 185–205.
- Prantl C.* Geschichte der Logik im Abendlande. – Leipzig: Hirzel, 1870. – Bd. IV. – VIII, 305 S.
- Rapp Ch.* Substanz als vorrangig Seiendes (Z 1) // Aristoteles Metaphysik, Die Substanzbücher (Z, H, Θ). Hrsg. von Ch. Rapp. – Berlin: Akademie, 1996. – S. 27–40.
- Scholz H.* Die Axiomatik der Alten // Blätter für deutschen Philosophie. – 1930. – Bd. 4. – S. 258–278.
- Schwegler A.* Die Metaphysik des Aristoteles. Grundtext, Übersetzung und Commentar. – Tübingen: Furs, 1847. – Bd. III. – IV, 243 S.
- Trendelenburg F. A.* Elementa Logices Aristotelicae. In usum scholarum. – Berlin: Bethge, 1836. – XVI, 117 p.
- Wagner H.* Zum Problem des Aristotelischen Metaphysikbegriffs // Philosophische Rundschau. – 1959. – Jg. 7. – H. 2. – S. 129–148.
- Wieland W.* Das Problem der Prinzipienforschung und die Aristotelische Physik // Kant-Studien. – 1960/1961. – Bd. 52. – H. 2. – S. 206–219.

Стаття одержана редакцією 14.07.2013

Vitali Terletsky

To proteron. On the Prehistory of the Concept of A priori

The paper reconstructed Aristotle's treatment of the concept to próteron, which was not only a historical prototype for the conceptualization of the term a priori, but also retains its relevance today. It was first shown the methodological feature of this concept for the analysis and the constitution of theoretical sciences. Based on the frequent synonymic usage «the prior» as «the first» (to próton), found on the interpretation Aristotle's metaphysics as «onto-theology», considered the well-known agonal characteristic of the Greek world view, I propose to integrate the elucidation of «first» in the thematic context of the «primary philosophy». It appears as an important principle for the subject field as well for peculiarity of the structure of this science.

Vitali Terletsky, Researcher at the National Research Institute of Ukraine Studies and World History

Віталій Терлецький, науковий співробітник Національного науково-дослідного інституту українознавства і всесвітньої історії

Виталий Терлецкий, научный сотрудник Национального научно-исследовательского института украиноведения и всемирной истории
